

ОСОБЛИВОСТІ УПРАВЛІНСЬКОГО ТА ТЕХНІЧНОГО КАДРОВОГО СКЛАДУ ЦУКРОВИХ ПІДПРИЄМСТВ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

О. О. Мазур

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

ksuha8875@ukr.net

ORCID: 0000-0001-6867-6750

Ключові слова: модернізаційні процеси, цукрова промисловість, чорнороби, майстри, освітньо-професійний рівень, зарплата.

У статті розкрито особливості складу, освітньо-професійного рівня, та диференціації в оплаті праці керівників та технічних фахівців цукрових підприємств Наддніпрянщини в кінці XIX – на початку XX ст. У результаті проведеного дослідження з'ясовано, що українські цукрозаводчики, активно лобіюючи модернізаційні процеси в галузі, здійснювали заходи по підвищенню освітнього та кваліфікаційного рівня своїх працівників, вдосконалювали структуру управління на своїх підприємствах. Доведено, що цукровиробництво Наддніпрянщини в кінці XIX – на початку XX ст. належало до тих галузей промисловості, де спостерігалась надзвичайно висока диференціація в оплаті праці.

FEATURES OF THE MANAGEMENT AND TECHNICAL PERSONNEL COMPOSITION OF SUGAR ENTERPRISES OF THE NADDNIPRYANS'KA UKRAINE IN THE LATE 19th - EARLY 20th CENTURY

O. Mazur

Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy

Key words: modernization processes, sugar industry, laborers, craftsmen, educational and professional level, salary.

Introduction. The crisis of recent decades in Ukraine's agriculture has led to the decay of the traditional sugar industry. The process of its destruction continues today. It is clear that colossal investments are needed to resuscitate the Ukrainian sugar industry, but no less important condition for its promotion is a critical understanding of the domestic historical experience of the development of the industry and the application of the scientific heritage of Ukrainian agrarian science. This is due to the relevance of the topic we have chosen to study.

Purpose. Investigate the social consequences of modernization of sugar production in Naddnipryanshchyna in the late 19th - early 20th century, in particular its impact on the increase of the educational and professional level of managerial and technical personnel and improving the management structure at industry enterprises. Analyze the salaries of managerial personnel, technical workers and laborers in sugar production and find out the reasons for the differentiation in wages.

Results. As a result of the study, it is justified that the modernization transformations of the middle of the second half of the 19th century in the sugar industry of Naddnipryanshchyna had tangible social consequences, in particular, influenced the improvement of the educational and professional level of managers, employees and workers of sugar mills. However, this process was uneven in Ukraine and directly depended on the vision and generosity of the owners. There was also an optimization of the management structure of sugar enterprises. The management apparatus was numerical and required significant funds for its maintenance. In the late 19th - early the 20th century in the sugar industry of Naddnipryanshchyna there was an extremely high differentiation in wages.

Originality. The scientific novelty of this study is determined by the introduction into scientific circulation of unpublished archival materials of the personal fund of Academician K. G. Voblogo, which are a representative spring basis for this exploration and the conclusions made by the author of the article.

Conclusion. Following this, in the late 19th - early 20th century the sugar industry was one of the most developed industries in Naddnipryanshchyna. The main area of sugar industry was Right-Bank Ukraine, where the process of industrial revolution took place most actively, the result of which was the concentration of production, the centralization of capital and labor. As a result of these processes, the productivity of sugar workers increases and sugar production constantly increases (2.5 times in the study period).

Being in fierce competition, visionary sugar growers constantly kept their hands on the pulse of technological progress, personally studied the basics of sugar production abroad and raised the educational and professional levels of their workers so that they could be managed with new equipment. To this end, they invited highly qualified foreign specialists who had passed on their knowledge to serfs for a high salary; involved graduates of prestigious technological institutes in their enterprises; opened schools for workers, evening courses, Sunday schools, libraries. But exemplary examples of such an initiative by the Earl O. Bobrinsky, I. Kharitonenko, Tereshchenko were not typical. And in general, according to statistics, the educational level of the average technical staff in sugar factories, namely chemists, mechanics in the early 20th century was at a fairly low level.

The productivity of the sugar production also depended on the optimality of the management structure and the ability of senior personnel to solve emerging problems in a timely manner and carry out the necessary modernization. The salary of the privileged layer of employees of the industry was extremely high. One managing director could receive more than all workers of this production per year. At one pole the salary of a laborer was several tens of rubles (for the season), and at the other - salary of the managing director was tens of thousands of rubles. The factory administration appreciated skilled experienced craftsmen, so the level of wages of craftsmen and laborers was also different. Sky-high salaries of directors of the board and managing directors went through the accounts of salaries of employees, which artificially underestimated the profitability of sugar factories. This helped hide the real super profits of sugar factories. At that time, this wage differentiation was unprecedented in the world.

Постановка проблеми. В результаті модернізаційних перетворень цукрове виробництво в кінці XIX – на початку XX ст. було однією з найрозвинутіших та найприбутковіших галузей промисловості Наддніпрянщини. Вмотивовані надприбутками цукрові підприємці продовжували постійно вдосконалювати виробничий процес. Для забезпечення новітніх технологій кваліфікованою робочою силою вони приділяли увагу підвищенню освітнього та професійного рівня керівників та технічних фахівців своїх підприємств. Управлінський та вищий технічний кадровий склад був вмотивований до максимальної продуктивності виробництва надзвичайно високим жалуванням та пільгами.

Криза останніх десятиліть у сільському господарстві України привела до занепаду цієї тради-

ційної галузі народного господарства. Процес її руйнації продовжується і сьогодні. Зрозуміло, що для реанімування української цукрової промисловості потрібні колосальні капіталовкладення, але не менш важливою умовою її поступу є критичне осмислення вітчизняного історичного досвіду розвитку галузі та застосування наукової спадщини української аграрної науки. Цим зумовлена актуальність обраної нами для вивчення теми.

Наукова новизна даного дослідження визначається введенням в науковий обіг неопублікованих архівних матеріалів особового фонду академіка К. Г. Воблого, котрі є репрезентативною джерельною основою даної розвідки та висновків, зроблених автором статті.

Мета. Автор статті ставить за мету дослідити соціальні наслідки технічної модернізації цукро-

вого виробництва в Наддніпрянщині в кінці XIX – на початку XX ст. (до Першої світової війни), зокрема її вплив на підвищення освітнього та професійного рівня управлінського та технічного персоналу та вдосконалення структури управління в галузі. Також, метою статті є аналіз рівня заробітної плати управлінських кадрів, технічних працівників та чорноробів у галузі та з'ясування причин різкої диференціації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Різні аспекти розвитку цукрової промисловості кінця XIX – початку XX ст. в Наддніпрянській Україні активно аналізувалися в наукових працях вітчизняних та російських дослідників з початку XX ст. і по сьогоднішній день. На початку XX ст. були опубліковані численні праці з історії розвитку цукрової промисловості Російської імперії, авторами яких були економісти, спеціалісти цукровиробництва, пайовики, але не історики. Науковий інтерес представляють праці цього періоду Х. М. Лебідь-Юрчика¹, М. Ю. Цехановського². Найкращим дослідженням на початку радянського періоду, яке дотично торкалося і нашої проблематики, були праці К. Г. Воблого, об'єднані назвою «Нариси з історії російсько-української цукрової промисловості», 3 томи котрих з'явилися з 1928 р. по 1931 рр.. II-й³ та III-й⁴ томи охоплюють період 1861/62-1894/95 рр., IV-й⁵ та V-й⁶ томи дослідження мають назву «Нариси з історії цукрової промисловості СРСР». Вони не були опубліковані через заборону цензурою. Ці матеріали особового фонду К. Г. Воблого сьогодні зберігаються в Інституті Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. Досліджуючи розвиток цукрової промисловості в українських губерніях К. Г. Воблий ставив за мету визначити економічний потенціал цукровиробництва Наддніпрянської України.

¹ Лебедь-Юрчик Х. М. Распределение дохода и оплата труда в сахарной промышленности. Ямполь, 1912. 170 с.

² Цехановский М. Ю. Исторический обзор свеклосахарной промышленности (1800-1904). Санкт-Петербург, 1904. 267 с.

³ Воблий К. Г. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості. Київ : Всеукраїнська Академія наук, 1930. Т. 2 : (1861/62-1894/95). 400 с.

⁴ Воблий К. Г. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості. Київ : Всеукраїнська Академія наук, 1931. Т. 3. Вип. 1. 252 с.

⁵ Воблий К. Г. Нариси з історії цукробурякової промисловості СРСР. Т. IV. 1947. Київ. Верстка з виправленнями. ІР НБУВ (Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України). Ф. 38. К. Г. Воблий. Спр. 54. 262 арк.

⁶ Воблий К. Г. Нариси з історії цукробурякової промисловості СРСР. Т. V. Грудень 1946. Незакінчена чорнова робота. ІР НБУВ. Ф. 38. К. Г. Воблий. Спр. 57. 753 арк.

Вважав, що саме український цукор задовольняв зовнішній ринок Російської імперії. Науковий інтерес у вивченні питання промислового перевороту в Наддніпрянській Україні в XIX ст. становлять праці Л. Г. Мельника⁷ та І. О. Гуржія⁸, котрі побачили світ на початку 1970-х рр. В останні десятиліття питання забезпечення цукрової промисловості інженерно-технічними кадрами, ролі підприємців у організації індустріального виробництва, фінансуванні закладів освіти, культури висвітлювали у своїх працях М. М. Москалюк⁹, О. П. Реєнт¹⁰, Т. І. Лазанська¹¹.

Водночас, не всі питання, що стосуються участі підприємців у підвищенні освітньо-кваліфікаційного рівня працівників, структури управління та диференціації заробітної плати в цукровиробництві Наддніпрянщини розкрито повною мірою. Цим і зумовлено вибір автором теми для вивчення.

Виклад основного матеріалу. Модернізаційні процеси другої половини XIX ст. в економіці українських земель, які входили до складу Російської імперії, завершилися утвердженням фабрично-заводської промисловості і кардинальними змінами у соціальній структурі населення. Розвиток ринкових відносин вивів на передній край життя самих енергійних, підприємливих, пристосованих людей. З них і сформувався новий клас підприємців, які відіграли вирішальну роль у подальшій технічній модернізації всіх галузей матеріального виробництва українських земель, і особливо цукрової промисловості, індустріалізація котрої розпочалась ще в 1840-1850-х рр. в ході першого етапу промислового перевороту.

Модернізація другої половини XIX ст. в Російській імперії була наздоганяючого типу. Її терміновість була продиктована не закономірним розвитком національної економіки, а загрозою для Росії втратити лідерські позиції на міжнародній арені. Для цього виду модернізації було типовим запозичення світових технічних здобутків лише окремими, пріоритетними галузями промисловості, що призвело до диспропорцій у структурі еко-

⁷ Мельник Л. Г. Технічний переворот в Україні у XIX ст.. Київ : Вид-во Київського університету, 1972. 240 с.

⁸ Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст.. Київ : Наук. думка, 1968. 192 с.

⁹ Москалюк М. Розвиток обробної промисловості українських губерній Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX століття. Тернопіль : ТНПУ, 2012. 300 с.

¹⁰ Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX століття) / гол. ред. Р. Стасюк. Київ : Вид-во «Арій», 2016. 320 с.

¹¹ Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). Київ : Інститут історії України НАН України, 1999. 282 с.

номіки; а також активне втручання держави у хід реформ та встановлення державного контролю над усіма сферами економіки. Держава активно допомагала практичним реалізаторам індустріалізації, надаючи їм субсидії, держзамовлення, пільгові тарифи, впроваджуючи протекційне мито. Протекціоністська політика держави ще більше мотивувала фундаторську діяльність капіталістичного промислового підприємництва. А нова буржуазія, в свою чергу, активно лобіювала подальше поглиблення модернізаційних перетворень.

Темпи інтенсифікації цукрової промисловості України залежали від розмірів вкладених в неї капіталів. Високі прибутки (до 30%) та постійна підтримка держави у формі кредитування сприяли тому, що цукровиробництвом почали цікавитись всі, хто хотіли вкласти свої вільні капітали у дуже вигідну справу. Цукрозаводчики у своїй більшості були вихідцями з купецтва першої гільдії та представниками шляхетних дворянських родів. Для представників купецтва було характерним уміння пристосовуватись до кон'юнктури внутрішнього та зовнішнього ринків, високі організаційні здібності та господарська активність. Вихідці з дворянства були освіченими і висококультурними людьми. Спільною рисою обох соціальних груп було володіння великими капіталами. Відомими вихідцями з купецтва були Терещенки, Харитоненки, Ханенки, Бродські. Представниками дворянства були графи Бобринські, Браницькі, Потоцькі. Саме приплив великих інвестицій та підприємницький потенціал нової буржуазії забезпечили технічний прогрес галузі, в результаті чого на кінець 1870-х-1890-ті рр. цукровиробництво стало однією з найрозвинутіших галузей промисловості Наддніпрянської України.

Широке використання у цукровій промисловості зарубіжної машинної техніки та передових технологій виробництва дало могутній поштовх для підвищення продуктивності праці та збільшення обсягів виробництва цукру. Вже на 1863-1864 рр. з 273 цукрових заводів, які функціонували в Російській імперії, 183 знаходилися в Україні. У 1894-1895 рр. це співвідношення складало – 154 із 185 цукрових заводів. У 1894-1895 рр. українські заводи виробляли 26,3 млн. пудів цукру, що становило 87,4% від 30,1 млн. пудів, вироблених на всіх цукрових підприємствах Росії¹².

На середину 1880-х рр. будівництво нових

цукрових підприємств практично припиняється, дрібні і нерентабельні – зачиняються. В результаті, на другу половину 1880-х рр. кількість українських цукроварень зупинилась на рівні 155-157 підприємств¹³. Причому великі заводи з річним виробництвом більше 100 тис. пудів становили в Україні 53% від загального числа підприємств Росії¹⁴.

Головним районом цукробуряківництва була Правобережна Україна, де зосереджувалася значна кількість маєтків з родючими ґрунтами. Тому саме в цьому регіоні найактивніше відбувався процес промислового перевороту в цукровій промисловості, наслідком якого стала концентрація виробництва, централізація капіталу та робочої сили. Так, в 1880-1881 рр. зі 155 діючих в Україні цукрових заводів, 128 знаходилися на Правобережжі. Вони виробляли 7730945 пудів цукру, тоді як всі заводи Російської імперії виробляли 10867368 пудів¹⁵.

Наслідком концентрації виробництва стало постійне зростання виробництва цукру. З 1895/96 по 1913/14 рр. виробництво цукру по всій Росії зросло в середньому в 2,5 рази, а по Україні в 2,3 рази. По швидкості приросту цього показнику на першому місці була Лівобережна Україна, тут виробництво збільшилося в 3 рази, а от Правобережна Україна дала приріст цукрового виробництва в 2 рази¹⁶. В досліджуваний період значно підвищилася продуктивність праці цукровиків. Якщо в 1881-1882 рр. виробіток цукру за сезон на одного робітника складав у середньому від 193 пуд., у 1891-1892 рр. – 369, в 1895-1896 рр. – 517, то в 1913-1914 рр. – більше 1 тис. пудів¹⁷.

Щоб витримати жорстку конкуренцію на внутрішньому і зовнішньому ринках потрібно було постійно підвищувати продуктивність заводів і знижувати собівартість цукру, для цього потрібно було не лише постійно тримати руку на пульсі технічного прогресу, а й підвищувати освітній і професійний рівень технічного персоналу, вдосконалювати і раціоналізувати структуру управління на своїх підприємствах.

¹³ Воблий К. Г. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості. Київ : Всеукраїнська Академія наук, 1930. Т. 2 : (1861/62-1894/95). С. 159.

¹⁴ Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). Київ : Інститут історії України НАН України, 1999. С. 50.

¹⁵ Историко-статистический обзор промышленности России. Санкт-Петербург, 1886. Т. 2. С. 33.

¹⁶ Воблий К. Г. Нариси з історії цукробурякової промисловості СРСР. Т. V. Грудень 1946. Незакінчена чорнова робота. ІР НБУВ. Ф. 38. К. Г. Воблий. Спр. 57. Арк. 64.

¹⁷ Там само. Арк. 248.

¹² Підраховано за: Воблий К. Г. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості. Київ : Всеукраїнська Академія наук, 1930. Т. 2 : (1861/62-1894/95). С. 182-185.

Нова галузь потребувала великої кількості кваліфікованих робітників, майстрів, управлінського персоналу – директорів, управителів. Спочатку нижчий технічний персонал набирали з кріпаків і відправляли їх на вже функціонуючі цукроварні здобувати робітничу кваліфікацію шляхом практичного навчання. Так, на заводах О. Бобринського переймали досвід спеціалісти з інших цукроварень, зокрема з фірми «Брати Яхненки та Симиренко», технологи з заводів Потоцького, Шувалова, Браницького та ін.¹⁸ Альтернативним джерелом кваліфікованої робочої сили були запрошені за високу зарплатню висококваліфіковані іноземні фахівці, котрі передавали свої знання учням-кріпакам. Так, брати Яхненки та їхній зять Федір Симиренко у 1843 р. збудували перший в Росії та Україні паровий цукрорафінадний завод, що був обладнаний за останнім словом французьких технологій цукровиробництва. Все обладнання було завезено з Франції, а для його обслуговування запросили 30 іноземних інженерів, технологів, майстрів. Їхня зарплата була вдвічі вищою, ніж у Франції. Ці фахівці мали підготувати вітчизняні кадри для цукрової промисловості. Для цього при заводі було відкрито технічне училище для дітей робітників. Технічним керівником цього найпередовішого на той час підприємства став Платон Симиренко, який здобув освіту у Паризькому Політехнічному інституті¹⁹.

Далекоглядні підприємці прагнули підвищувати кваліфікаційний і освітній рівень своїх робітників, щоб вони могли управлятися з новою технікою і технологіями виробництва. З цією метою вони відкривали для робітників школи, вечірні курси, недільні школи, бібліотеки, чайні-читальні. Так, на всіх підприємствах І. Харитоненка було відкрито для робітників безкоштовні чайні з дешевими бібліотеками та театральними постановками. Його коштом утримувалося двокласне училище на 300 учнів при Наталіївському цукровому заводі (Богодухівський повіт), школа на 50 учнів при Янковорозькому цукровому заводі (Охтирський повіт). На Павлівському цукрорафінадному заводі (Суми) він заснував вечірні курси кочегарів, машиністів та слюсарів для дорослих робітників²⁰.

Серйозно до переосмислення принципів орга-

нізації цукрової справи підійшов граф О. Бобринський. Щоб уберегти себе від некомпетентності та недбальства, а в деяких випадках і від шахрайства, адміністрації, цукрозаводчики, як правило, намагалися особисто вивчити засади цукробуряківництва. Так, і О. О. Бобринський опанував ці основи в Німеччині та Франції, а також вивчаючи праці вітчизняних науковців-дослідників цукрової справи. Усі технічні новинки в цукровиробництві він апробовував на своєму Балаклеївському цукровому заводі, котрий мав дуже малу добову продуктивність і тривалий час вважався дослідним заводом. Якщо досліди давали успішні результати, то нововведення одразу застосовувались і на інших заводах графа²¹. Також він постійно намагався підвищити освітній та кваліфікаційний рівень робітників своїх цукроварень.

Граф утримував своїм коштом у м. Смілі двокласну школу та технічні класи, де навчалися майбутні робітники цукроварень. Учні технічної школи з успіхом опановували ази хімії та фізики, котрі мали прикладне значення у цукроварінні. Їхнє навчання поєднувалося з практикою, і така методика виявилася надзвичайно ефективною²².

Загалом, граф О. Бобринський намагався реалізувати масштабну програму по підготовці вітчизняних кваліфікованих кадрів цукровиробництва. Для цього він залучав до роботи на своїх підприємствах випускників Санкт-Петербурзького технологічного інституту. Зазвичай, перед випуском вихованців цього закладу директор отримувал лист від графа О. Бобринського з проханням прислати до нього на службу певну кількість найкращих випускників. Такі працівники, як правило, пропрацювавши кілька років на посадах середнього технічного персоналу, ставали управляючими заводів О. Бобринського²³.

В результаті такої практики в 1862 р. у всіх графських підприємствах на посадах директорів та їхніх старших помічників іноземні спеціалісти-техніки були заміщені вітчизняними технологами. Часто працівники вищої кадрової ланки переходили на керівні посади на цукрові заводи інших власників. Таким чином, ціле покоління директорів українських та російських цукрових заводів називали «графськими»²⁴.

¹⁸ Москалюк М. Розвиток обробної промисловості українських губерній Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX століття. Тернопіль : ТНПУ, 2012. С. 165.

¹⁹ Горін Н. О. Етапи промислового перевороту в Україні: роль зовнішніх чинників (1840-1890-ті роки). Історія народного господарства та економічної думки України : зб. наук. праць. Київ, 2010. Вип. 43. С. 57.

²⁰ Харьковские губернские ведомости. 1898. 26 июля.

²¹ Воблий К. Г. Нариси з історії цукробурякової промисловості СРСР. Т. V. Грудень 1946. Незакінчена чорнова робота. ІР НБУВ. Ф. 38. К. Г. Воблий. Спр. 57. Арк. 85.

²² Воейкова А. И. Из Киевской губернии. Журнал «Нива». Санкт-Петербург, 1892. январь. С. 156-157.

²³ Там само. С. 155.

²⁴ Ильевич С. В. Очерки истории свеклосахарного производства в Украине: люди, события, факты. Нежин : ООО Ас-

Зрозуміло, що така тенденція була характерною лише для передових підприємств і не була типовою. Так, відомий дослідник цукрової промисловості К. Г. Воблий зазначає, що згідно статистичних даних на початку ХХ ст. управлінський та технічний кадровий склад українських цукрових заводів не володів належною освітою. Освітній ценз технічних директорів, хіміків, механіків цукрових і рафінадних заводів у 1914-1915 рр. був таким (див. Табл. 1) ²⁵ :

Таблиця 1

Назви посад	Всього осіб	з них з вищою освітою	з середньою освітою	з найнижчою освітою	У % з вищою освітою	У % з середньою освітою	У % з найнижчою освітою
технічні директори	216	156	26	34	72,3	12	15,7
старші хіміки	200	82	52	66	41	26	33
механіки	302	11	66	225	3,7	21,8	74,5

Ці дані свідчать про те, що в кінці досліджуваного періоду на українських цукрових заводах багато осіб серед керівного персоналу та службовців було з середньою і початковою освітою. Найбільший відсоток осіб з вищою освітою був серед директорів (72,3%), однак і в цій групі були люди з початковою освітою (15,7%). Серед хіміків особи з вищою освітою складали меншість (2/5), а група хіміків з початковою освітою була значною (1/3). Ще гірше становище було з механіками: серед них осіб з вищою освітою було лише 3,7%. В цій важливій групі технічних службовців переважали особи з початковою освітою (74,5%). Механіки і хіміки з таким рівнем кваліфікації не могли передбачити належні заходи по охороні праці.

Так, К. Г. Воблий наводить висловлювання інженера М. В. Васильєва, котрий близько знав склад технічних кадрів цукрової промисловості, про тогочасний рівень механіків та хіміків на цукрових заводах: «Зазвичай механік – це просто слюсар, а хімік – знає лише загальнонавчальні і прості технічні прийоми визначення цукру в

соках, не маючи ніякого поняття про хімію». Серед нижчого технічного персоналу, з його слів, не було жодної людини, котра б закінчила бодай нижчу технічну школу чи міське 4-річне училище. Найчастішим освітнім рівнем був курс церковно-приходської школи. Ряд причин частих нещасних випадків інженер М. В. Васильєв вбачав у низькому освітньому рівні вищої і середньої ланки службовців цукрових заводів ²⁶.

Таким чином, можна стверджувати, що цукрові підприємці були зацікавлені у підвищенні освітньо-кваліфікаційного рівня службовців і робітників цукроварень і докладали до цього зусиль. Але в загальному, за статистикою, освітній рівень середнього технічного персоналу цукроварень, а саме хіміків, механіків на початку ХХ ст. був на досить низькому рівні.

Щоб ефективно керувати своїми цукровими імперіями і витримувати жорстку конкуренцію підприємці повинні були створити раціональну і ефективну управлінську структуру. Зразковими можна назвати управлінські апарати цукрових фірм О. Бобринського та І. Харитоненка.

До початку Першої світової війни у І. Харитоненка було 10 цукрових, 1 рафінадний і 2 орендовані заводи. Всі його цукрові підприємства розташовувалися у Харківській губернії. При кожному заводі було в середньому по 12 тис. десятин орної землі ²⁷.

На чолі всієї справи стояв Головний управляючий заводами, маєтками і всією комерційною частиною. Він мав повну довіреність на управління з правом підпису векселів від імені власника. Його зарплатня складала 36 тис. крб. на рік. Наступним по рангу йшов управляючий Головною конторою. Він завідував комерційною частиною підприємства. Його оклад складав 12 тис. крб. на рік. 2 його помічники отримували по 6 тис. крб. на рік ²⁸.

Завідуючий фінансовою частиною всього підприємства з зарплатнею у 6 тис. крб. слідував за своєчасним надходженням платежів, виплат за купівельними векселями. Головний бухгалтер мав оклад 5 тис. крб. У нього було 4 помічники, з зарплатнею у 2400 крб на рік. Також у штат входили 2 ревізори, з них: один по технічній частині заводів, з зарплатнею у 8 тис. крб., а другий – по сільському господарству, з зарплатнею 6 тис. крб..

В конторі працювали 2 конторника (з окладом

пект-Полиграф, 2007. 32 с.

²⁵ Воблий К. Г. Нариси з історії цукробурякової промисловості СРСР. Т. V. Грудень 1946. Незакінчена чорнова робота. ІР НБУВ. Ф. 38. К. Г. Воблий. Спр. 57. Арк. 324.

²⁶ Там само. Арк. 325.

²⁷ Там само. Арк. 93.

²⁸ Там само. Арк. 94.

1800 крб.), в обов'язки яких входило збирання по телефону звітності від заводів і маєтків і складання по них зведених відомостей, та 2 касира (з окладом 2400 крб.). Всього утримання штату Головної контори складало 107800 крб. на рік, не враховуючи додаткової винагороди для службовців, котра видавалася щороку після складання звіту і балансу всього підприємства ²⁹.

Зразковою по організації господарства в досліджуваній період вважалася Смілянська цукрова справа. Ці маєтності не давали максимального приросту грошового капіталу, але були прогресивними в плані методів господарювання, агрокультури, модернізації сільськогосподарського інвентаря та обладнання заводів.

Маєтності склалися з трьох частин: Смілянського, Грушківського і Капітанівського маєтків. Площі маєтностей постійно зростали, і до 1912 р. досягли 47,4 тис. десятин. В тому числі орної землі 24,8 тис., лісної площі 15,5 тис., садибної і городньої 1 тис., сінокісної 938 десятин і різної 2 тис. десятин. В маєтностях знаходилося 4 цукробурякових і 1 рафінадний заводи ³⁰.

Керівництво такою складною справою здійснювали п'ять Головних відділів: 1) Економічне управління; 2) Управління лісами; 3) Управління заводами; 4) Управління торгівлею цукром; 5) Управління загальними грошовими оборотами, головною звітністю та контролем. До Економічного відділу належало 16 самостійних економій, селекційна та метеорологічна станції, завідування лікарською частиною та благоустроєм м. Сміли. До другого – 7 окремих лісництв. До третього – 4 цукробурякові заводи і 1 рафінадний. До четвертого – Головне управління складами і комісійними продажами рафінаду, розташованими у різних регіонах Росії. До п'ятого відділу належала Головна контора з розрахунковою частиною, яка здійснювала контроль за банковими і касовими оборотами, юридичними і поліційними справами маєтку, а також заводський контроль ³¹.

На чолі управління стояв Головний управляючий, якому були підпорядковані усі справи маєтків. В його розпорядженні були 2 вчені-агрономи. На чолі кожної економії стояв завідуючий економією з одним або двома помічниками. При кожній економії була контора з рахівником, писарями, табельниками. В постійний склад службов-

ців економії входили: воловий господар, кінний господар, дворецький, магазинер. Завідуючі економіями вважалися відповідальними особами, яким були підпорядковані всі решта працівників. Вони щодня робили всі потрібні розпорядження і давали наряди на роботу. Окрім жалування, завідуючі економіями отримували відсотки від чистого прибутку економії.

Вся торгівельна справа була зосереджена в Конторі торгівлі цукром. Ця Контора спочатку знаходилась у м. Смілі поблизу рафінадного заводу і садиби власника. Але з розширенням збуту рафінаду вона була перенесена до Києва. Нові відділення і склади були відкриті в Харкові, Курську, Москві, Ростові-на-Дону. Також нові агентства і комісіонерства постійно відкривалися в найближчих до Сміли районах, як от в Білій Церкві, Умані, Черкасах, Бердичеві, Єлисаветграді, Кременчузі, Полтаві, а також і у більш віддалених районах Російської імперії, наприклад Могилеві, Єкатеринбурзі, Тюмені, Іркутську. Головна контора Смілянського маєтку відігравала роль координуючого банку. Із заводських контор і інших окремих частин управління в контрольне відділення Головної контори для перевірки і складання висновків про хід справи щомісяця і щорічно здавалися звіти, які надавалися власнику для визначення подальшої стратегії розвитку ³².

Надзвичайно високою була диференціація в оплаті праці керівників цукрових підприємств та робітників на виробництві. Так, на чолі цих підприємств стояли директори правління та директори-розпорядники. Перші оплачувалися відсотковими відрахуваннями з прибутків, призначеними на щорічному зібранні акціонерів. Фактично вони не приймали ніякої участі в управлінні підприємствами, і з'являлися на них декілька разів на рік. Часто вони, взагалі, постійно проживали за кордоном. Згідно уставу, директора правління обирали зі складу акціонерів, які володіли більшою кількістю паїв. І, оскільки, цукрові товариства часто були сімейними справами, то нерідко число акціонерів дорівнювало числу директорів. Тому вибори директорів правління перетворювалися в самопризначення і призначення собі винагороди за неіснуючу працю.

Винагорода директора-розпорядника в середньому досягала в рік 14 тис. крб.. Окрім цього вони отримували безкоштовно на цукровому заводі панські квартири, опалення, освітлення, прислугу. Зустрічались заводи, де грошова винагорода директора-розпорядника складала 40, 50,

²⁹ Там само. Арк. 94.

³⁰ Імас Є. В. Формування та розвиток цукробурякового підкомплексу в Україні. Київ, 1999. С. 47.

³¹ Воблий К. Г. Нариси з історії цукробурякової промисловості СРСР. Т. V. Грудень 1946. Незакінчена чорнова робота. ІР НБУВ. Ф. 38. К. Г. Воблий. Спр. 57. Арк. 87.

³² Там само. Арк. 88-91.

70 тис. крб.³³. Таким чином, один директор-розпорядник отримував більше, ніж всі робітники цього виробництва. Цю інформацію підтверджує наступна таблиця (див. Табл. 2)³⁴:

Таблиця 2

Цукрові заводи	Директори-розпорядники	Річна винагорода директорів в крб.	Річна платня робітників на виробництві
Тростянецький	Молінарі	71.030	45.103
Гайсинський			26.781
Боровський	Герм	19.526	18.610
Городокський	Фішман	33.644	28.614

Також високу винагороду отримували директори заводів (5 тис. крб. на рік). Їхні помічники – 1,2 тис. крб., бухгалтер – 1,7 тис. крб., хімік – 1 тис. крб., касир – до 900 крб., наглядач – до 700 крб., табельники, конторники – 400-500 крб. Окрім жалування майже всі службовці отримували безкоштовну квартиру, опалення, освітлення, прислугу, жом і цукор. Розмір цієї натуральної оплати складав в середньому 15-20% до грошового окладу³⁵.

Однак, сезон переробки цукрового буряку тривав не більше 2,5-3 місяців. По закінченню виробництва цукрозаводчики звільняли частину службовців, а саме: змінних помічників директорів, хіміків, наглядачів, прикажчиків, конторників. Вони працювали в надзвичайно напруженому темпі 2-3 місяці, а потім залишалися на вулиці без засобів до існування до наступного сезону. Ця категорія службовців, як правило, наймалася під час Київських контрактів і до початку наступного виробничого сезону у вересні місяці вони жили впроголодь.

Різним був рівень заробітної плати майстрових і чорноробів. Середня денна зарплата майстрових на цукрових заводах в період 1903/4-1907/8 рр. мала такі розміри: слюсарі отримували 164 коп., мідники – 147 коп., токарі – 153 коп., ковалі – 125 коп. Водночас праця чорноробів на виробництві оплачувалася так: за 12-годинний

робочий день – 43 коп., а для жінок – 24 коп.³⁶.

Дані про місячне жалування робітників на цукрових заводах в досліджуваній період наводять у своєму статистичному збірнику Л. Волохов (див. Табл. 3)³⁷:

Таблиця 3

	Місячна зарплата в 1907/08рр.	Місячна зарплата в 1913 р.	Відбулося збільшення зарплати на:	Збільшення зарплати у %
машиніст	24 крб. 84 коп.	29 крб. 21 коп.	4 крб. 37 коп.	17,6
староста	20 крб. 07 коп.	23 крб. 90 коп.	3 крб. 83 коп.	19
апаратник	33 крб. 01 коп.	38 крб. 62 коп.	5 крб. 61 коп.	17
робітник	13 крб. 93 коп.	16 крб. 39 коп.	2 крб. 46 коп.	17,7
робітниця	7 крб. 58 коп.	8 крб. 79 коп.	1 крб. 21 коп.	16
напів-робітник	7 крб. 75 коп.	9 крб. 30 коп.	1 крб. 55 коп.	20

Ці показники свідчать про те, що місячна зарплата чорноробів була значно нижчою ніж майстрових, а праця жінок та напівробітників, тобто дітей, оплачувалася майже вдвічі нижче, ніж робітників. За останні 5 років напередодні Першої світової війни оплата праці в галузі зростала. Більш значні надбавки отримали апаратники і машиністи.

На особливо тяжких роботах, наприклад, біля газової печі, в паровій, на дифузії, видавалася додаткова платня: в місяць від 1 до 2 крб.. На деяких підприємствах практикувалася видача по закінченню виробництва грошової винагороди за сумлінну працю у розмірі від 1 до 3 крб в місяць на людину³⁸.

Заводська адміністрація цінувала кваліфікованих досвідчених майстрових і намагалася утримати їх на заводі круглий рік додатковими пільгами. Їм надавалися заводські квартири з дешевим освітленням, видавався безкоштовно або відпускався за низькою ціною жом для відгодівлі худоби, відпускалися дрова по заготівельній ціні.

³³ Лебедь-Юрчик Х. М. Сахарная промышленность в России. Киев, 1909. С. 121.

³⁴ Там само. С. 121.

³⁵ Воблий К. Г. Нариси з історії цукробурякової промисловості СРСР. Т. V. Грудень 1946. Незакінчена чорнова робота. ІР НБУВ. Ф. 38. К. Г. Воблий. Спр. 57. Арк. 318.

³⁶ Стеблівський бурякоцукровий завод. Державний архів Черкаської області. Ф. 888. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 83.

³⁷ Волохов Л. Ф. Сахарная промышленность России в цифрах. Киев, 1913. С. 86.

³⁸ Стеблівський бурякоцукровий завод. Державний архів Черкаської області. Ф. 888. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 83.

Маючи дешевий жом, робітники мали змогу тримати корів, відгодовувати свиней.

Отже, цукрова промисловість кінця XIX – початку XX ст. належала до тих галузей, де спостерігалася надзвичайно висока диференціація в оплаті праці. Так, Х. М. Лебідь-Юрчик ретельно вивчивши звіти цукрових прибутків за досліджуваний період, визначив участь підприємців та робітників у валовому прибутку цукрової промисловості. Частка підприємців та директорів за десятиліття 1897/98-1907/08 рр. складала 60,3%. Водночас частка службовців і робітників не перевищувала 27,9% ³⁹.

Висновки. Отже, в кінці XIX – на початку XX ст. цукрова промисловість була однією з найрозвинутіших галузей промисловості Наддніпрянщини. Головним районом цукробуряківництва була Правобережна Україна, де найактивніше відбувалися процеси концентрації виробництва, централізації капіталу та робочої сили. В результаті цих процесів підвищується продуктивність праці цукровиків і відбувається постійне зростання виробництва цукру.

Перебуваючи в умовах жорсткої конкуренції далекоглядні цукрозаводчики постійно тримали руку на пульсі технічного прогресу, особисто вивчали засади цукробуряківництва за кордоном та підвищували освітній та професійний рівні своїх працівників, щоб ті могли управлятися з новою технікою та технологіями виробництва. З цією метою вони запрошували за високу зарплатню висококваліфікованих іноземних фахівців, залучали до роботи на своїх підприємствах випускників престижних технологічних інститутів, відкривали для робітників школи, вечірні читання, курси, недільні школи, бібліотеки.

Таким чином, індустріалізація цукрового виробництва в ході двох етапів промислового перевертання дала відчутні соціальні наслідки, зокрема, вплинула на підвищення освітньо-кваліфікаційного рівня службовців і робітників цукроварень. Але цей процес був нерівномірним по Україні і напряму залежав від далекоглядності та щедрості власника. Зразкові приклади такої ініціативи графа О. Бобринського, І. Харитоненка, Терещенків не були типовими. І в загальному, за статистикою, освітній рівень середнього технічного персоналу цукроварень, а саме хіміків, механіків на початку XX ст. був на досить низькому рівні.

Продуктивність цукрової справи залежала також від оптимальності структури її управлін-

ня та кваліфікації і професійної підготовленості кадрового складу керівників та фахівців, здатних своєчасно вирішувати виникаючі проблеми і проводити необхідні модернізаційні перетворення. Управлінський апарат у цукробуряковій справі був розгалуженим і чисельним і вимагав значних коштів на своє утримання. Привертає увагу надзвичайно висока заробітна плата привілейованого прошарку службовців галузі. Окрім неї, вони ще й отримували високі премії у вигляді відсотків від отриманих підприємством за виробничий період прибутків та численні пільги.

В кінці XIX – на початку XX ст. в цукровій промисловості Наддніпрянщини спостерігалася надзвичайно висока диференціація в оплаті праці. На одному полюсі була зарплатня чорнороба – за сезон декілька десятків крб., а на іншому – десятки тисяч крб. жалування директора-розпорядника. Різним був рівень заробітної плати майстрових і чорноробів. Заводська адміністрація цінувала кваліфікованих досвідчених майстрових і намагалася утримати їх на заводі круглий рік додатковими пільгами. Вищих службовців цукрових підприємств з надзвичайно високою зарплатнею можна віднести до класу підприємців-капіталістів. Захмарні жалування директорів правління та директорів-розпорядників проходили по рахунках зарплатні службовців, чим штучно занижувалась прибутковість цукрових заводів. Це допомагало приховати надприбутки цукрових заводів.

³⁹ Лебедь-Юрчик Х. М. Распределение дохода и оплата труда в сахарной промышленности. Ямполь, 1912. С 21.

References

- Cekhanovskij M. YU. Istoricheskij obzor sveklosaharnoj promyshlennosti (1800-1904). Sankt-Peterburg, 1904. 267 s. Har'kovskie gubernskie vedomosti. 1898. 26 iyulya.
- Horin N. O. Etapy promyslovoho perevorotu v Ukraini: rol zovnishnikh chynnykiv (1840-1890-ti roky). Istoriiia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy : zb. nauk. prats. Kyiv, 2010. Vyp. 43. S. 55-70.
- Hurzhi I. O. Ukraina v systemi vserosiiskoho rynku 60-90-kh rokiv KhIKh st.. Kyiv : Nauk. dumka, 1968. 192 s.
- Il'evich S. V. Ocherki istorii sveklosaharnogo proizvodstva v Ukraine: lyudi, sobytiya, fakty. Nezhin : OOO Aspekt-Poli-graf, 2007. 236 s.
- Imas Ye. V. Formuvannia ta rozvytok tsukroburiakovoho pidkompleksu v Ukraini. Kyiv, 1999. 351 s.
- Istoriko-statisticheskij obzor promyshlennosti Rossii. Sankt-Peterburg, 1886. T. 2. 163 s.
- Lazanska T. I. Istoriiia pidpriemnytstva v Ukraini (na materialakh torhovo-promyslovoi statystyky KhIKh st.). Kyiv : Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 1999. 282 s.
- Lebed'-Yurchik H. M. Raspredelenie dohoda i oplata truda v saharnoj promyshlennosti. YAmopol', 1912. 170 s.
- Lebed'-Yurchik H. M. Saharnaya promyshlennost' v Rossii. Kiev, 1909. 153 s.
- Melnyk L. H. Tekhnichni perevorot v Ukraini u KhIKh st.. Kyiv : Vyd-vo Kyivskoho universytetu, 1972. 240 s.
- Moskaliuk M. Rozvytok obrobnoi promyslovosti ukraïnskikh hubernii Rosiiskoi imperii v druhii polovyni KhIKh – na pochatku KhKh stolittia. Ternopil : TNPU, 2012. 300 s.
- Reient O. P. Ukraina v impersku dobu (KhIKh – pochatok KhKh stolittia) / hol. red. R. Stasiuk. Kyiv : Vyd-vo «Arii», 2016. 320 s.
- Steblyvskiy buriakotsukrovyy zavod. Derzhavnyi arkhiv Cherkaskoi oblasti. F. 888. Op. 1. Spr. 55. 232 ark.
- Voblyi K. H. Narysy z istorii tsukroburiakovoï promyslovosti SRSR. T. V. Hruden 1946. Nezakinchena chornova robota. IR NBUV. F. 38. K. H. Voblyi. Spr. 57. 753 ark.
- Voblyi K. H. Narysy z istorii rosiisko-ukraïnskoï tsukroburiakovoï promyslovosti. Kyiv : Vseukraïnska Akademiia nauk, 1930. T. 2 : (1861/62-1894/95). 400 s.
- Voblyi K. H. Narysy z istorii rosiisko-ukraïnskoï tsukroburiakovoï promyslovosti. Kyiv : Vseukraïnska Akademiia nauk, 1931. T. 3. Vyp. 1. 252 s.
- Voblyi K. H. Narysy z istorii tsukroburiakovoï promyslovosti SRSR. T. IV. 1947. Kyiv. Verstka z vypravlenniamy. IR NBUV (Instytut Rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V.I. Vernadskoho NAN Ukrainy). F. 38. K. H. Voblyi. Spr. 54. 262 ark.
- Voeikova A. Y. Yz Kyevskei hubernyy. Zhurnal «Nyva». Sankt-Peterburh, 1892. yanvar. S. 155-163.
- Volohov L. F. Saharnaya promyshlennost' Rossii v cifrah. Kiev, 1913. 197 s.